

ЧИ СПРОМОЖНА УКРАЇНА ЗБЕРЕГТИ НА СВОЇЙ ТЕРИТОРІЇ ВСЕСВІТНЮ АРХЕОЛОГІЧНУ СПАДЩИНУ?

Небезпека знищення більшості пам'яток археології України останніми роками різко збільшилася. Досвід охорони пам'яток археології на Херсонщині показав, що цей процес стрімко набуває катастрофічного незворотного стану. Небезпека для археологічних пам'яток різко збільшується через активізацію деяких антропогенних факторів. Насамперед, це процес перерозподілу земель, часто без урахування наявності на них археологічних об'єктів, невирішення питання про визначення дійсного господаря земельних ділянок з розташованими на них пам'ятками археології, які є виключно державною власністю.

Великою небезпекою для охорони історико-культурної спадщини, особливо археологічних об'єктів, є значна бюрократизація державних органів охорони пам'яток у системі Мінкультури. На превеликий жаль, заміна обласних підрозділів охорони пам'яток при музеях (які були дійсно структурами малоефективними, а часто й майже недієздатними) організаціями типу «Інспекцій» призвели в багатьох областях України не до поліпшення, а до погіршення ситуації з охороною пам'яток, особливо археологічних. Відбулася значною мірою формалізація цих структур, часто переростання їх на банальні чиновницькі «відсилки» або на місця «тихого життя» різного роду «працівників культури». Зрозуміло, що в таких «культурно-освітніх установах» професіоналам-археологам просто немає місця.

Останніми роками до активного знищення пам'яток археології господарською діяльністю різко долучився такий фактор, як пограбування. Особливо активно цей процес захопив південні області України, не обминувши й степових територій. На території Криму привабливими для грабіжників є пам'ятки широкого хронологічного та типологічного спектра — від мустьєрських стоянок до середньовічних могильників, на території Одеської, Миколаївської й Херсонської областей — це переважно пам'ятки античності та скіфів. Дієвих механізмів боротьби з пограбуванням археологічної спадщини в Україні не створено. Основними причинами тут є не тільки абсолютна відсутність реальних механізмів боротьби з грабіжниками археологічних об'єктів у пам'яткоохоронних органах. Значною мірою це пов'язане з незацікавленістю правоохоронних органів (а часто-густо й відсутністю в них можливостей) займатися боротьбою з пограбуванням археологічної спадщини. Так, у листопаді 2002 р. на місці злочину були затримані грабіжники півноскофського могильника Червоної Маяк. Матеріали за цим фактом (акт про знищення пам'ятки, складені інспекторами з охорони пам'яток, плівка з фото та прізвища грабіжників було передано до відповідних правоохоронних органів. Проте жодної реакції (минув уже рік по тому) від представників місцевої влади не було. Утворилося «замкнене коло» — археологи борються з таким фактором руйнації пам'яток археології, як пограбування, абсолютно не в змозі без активного втручання «силовиків». Правоохоронні органи не в змозі боротися з цим явищем без залучення професіоналів з охорони археологічної спадщини. Пам'яткоохоронна державна структура, що існує нині в системі Мінкультури, активно «відторгає» професіоналів-археологів як «сторонній для культури елемент» (і в цьому є сенс, бо археологи — це науковці, а не діячі мистецької сфери). Звичайно, за такої ситуації для Мінкультури було б проявом порядності відмовитися не лише від археологів, а й від пам'яток археології!

Виникає питання: як наші чиновники від культури збираються надалі охороняти пам'ятки археології, позбувшись археологів? Адже, враховуючи специфічність саме пам'яток археології щодо всіх інших видів пам'яток історії і культури та дуже високу наукоємність охорони, збереження об'єктів цієї кате-

горії культурної спадщини абсолютно неможливе без участі професійних археологів, які, до того ж, володіють юридичними знаннями та навичками адміністративної роботи, що робить їх фактично представниками окремої специфічної професійної галузі. Поява таких професіоналів потребує багаторічної польової археологічної практики, відповідних наукових знань, досвіду роботи в галузі охорони пам'яток археології. Саме з такої причини нині в Україні налічується не більше десятка відповідних професіоналів (у цивілізованих країнах таких фахівців сотні), і тільки поодинокі з них — професіонали вищої кваліфікації (канд. істор. наук). Бюрократична система не враховує, що професіоналізм археолога потрібен державним органам охорони пам'яток не тільки (і навіть не стільки) для пошуків нових археологічних об'єктів, виявлення пам'яток археології для обстеження, встановлення рівня руйнації, встановлення площ земельних ділянок, зайнятих пам'ятками, паспортизації тощо, а передусім для проведення охоронних археологічних розкопок. Особливо важливо це для проведення термінових рятувальних розкопувальних робіт.

Не може бути повноцінним (навіть за умови українських реалій, не кажучи про систему охорони культурної спадщини країн Євросоюзу, бажання вступу до якого декларує держава) державний орган охорони пам'яток, у тому числі й регіональний (на рівні обласної структури), який не займається охороною пам'яток археології, що руйнуються природними факторами¹. Цей вид охоронно-археологічної діяльності має значні особливості. Рятування пам'яток археології, що знищуються природними факторами, неможливе адміністративними засобами. Як відомо, природа ще не навчилася достатньою мірою виконувати ані укази, ані накази.

Причина руйнації природними факторами може бути як виключно природною, так і природною, що спровокована людською діяльністю. Існує єдиний дієвий та економічно найраціональніший засіб охорони пам'яток археології, які знищуються, — це проведення рятувальних археологічних розкопок на ділянках пам'яток, що руйнуються.

Згідно із законодавством, усі пам'ятки археології України — виключно державна власність. Звичайно, археологічні експедиції, які рятують такі пам'ятки, держава має забезпечувати та фінансувати. Такі експедиції треба створювати в усіх областях України. Їхнє підпорядкування не має принципового значення. Найлогічніше було б формувати їх як структурні підрозділи системи НАН України для виконання робіт, замовлених державними органами охорони пам'яток. До створення таких структур ці функції повинні були б виконувати обласні органи охорони культурної спадщини.

Абсолютна вневенність автора про необхідність постійного проведення таких рятувальних робіт ґрунтується на багаторічній діяльності з охорони пам'яток археології на Херсонщині. Як приклад знищення археологічних об'єктів суто природними факторами можна навести постійне руйнування близько половини відкритих на Херсонщині античних поселень і городищ розмиванням берега Дніпро-Бузького лиману (що є вкрай актуальним і для Миколаївщини). За такої ж причини руйнуються пам'ятки археології, що розміщуються на берегах Сивашу. Причини руйнації пам'яток у цьому випадку пов'язані з трансгресивними процесами і невідкладні людини. Унаслідок процесів сучасних екологічних змін і неминучого за цих умов підвищення рівня Світового океану актуальність проведення рятувальних розкопок пам'яток археології на берегах Чорного й Азовського морів, лиманів, дельтових ділянок річок постійно зростатиме. Найпоширенішими причинами спровокованої природної руйнації нашої археологічної спадщини є штучні водосховища, ставки, яруги тощо. Класичною причиною руйнації пам'яток таким чином можна вважати зміну річкових екосистем. Наприклад, з відкритих на берегах Дніпра в межах сучасної Херсонської області (тільки в зоні Каховського водосховища) близько 240 стоянок, поселень, городищ, ґрунтових могильників до нашого часу збереглося лише 18, половина з яких «доживають» свої останні роки. Усі інші затоплено або розмито абразією!!!

Серед пам'яток археології Херсонщини, які знищуються природними факторами та потребують проведення рятувальних археологічних розкопок, є багато унікальних та цінних археологічних об'єктів. Більшість з них мають офіційний статус пам'яток національного значення.

Інтенсивно руйнуються абразійними процесами і через лічені роки повністю будуть знищені близько 20 пам'яток кам'яного віку та доби бронзи на Приси-

ваші. Серед них такі цінні об'єкти, як тришарова стоянка середньої пори пізнього палеоліту Вознесенка IV, двошарова фінальнопалеолітична стоянка Солоне озеро IX, багатшарова пам'ятка Солоне озеро VII (з культурними шарами мезоліту, неоліту, енеоліту, доби бронзи), багатшарова пам'ятка Солоне озеро IXa (з культурними шарами пізнього палеоліту, мезоліту, енеоліту, доби бронзи).

На березі Каховського водосховища розвивається до 90 % усіх пам'яток археології, що знаходяться під державною охороною. Серед них — знамените Михайлівське тришарове поселення доби енеоліту—бронзи, яке по праву вважається однією з кращих первісних пам'яток Європи; двошарова пам'ятка Леонтівка з широковідомою фінальнопалеолітичною стоянкою осокорівської культури та поселення і могилиником пізнього етапу катакомбної культури; чудове поселення сабатинівської культури доби пізньої бронзи Дрімайлівка та поселення білозерської культури Червона Гора; гордість України, пам'ятки національного значення, пізньоскіфські городища Гаврилівське, Ганнівське, Червономаяцьке, Любимівське; знамените пізньоскіфське поселення Золота Балка; національна святиня України — городище Кам'янської Запорозької Січі.

Тими самими процесами розвиву знищуються на берегах Дніпро-Бузького лиману кілька чудових античних і багатшарових об'єктів. Це поселення V—IV ст. до н. е. Глибока Пристань, Садиба Литвиненка, Бубликова Балка, унікальне городище I ст. до н. е. — III ст. н. е. Золотий Мис, дуже важлива для розуміння процесів заселення берегів лиману багатшарова пам'ятка — Станіславське городище з його культурними шарами білозерської культури доби пізньої бронзи, античної архаїки та еллінізму, черняхівської культури, багатшарова пам'ятка з культурними шарами античної архаїки та класики, черняхівської культури — Олександрівське поселення.

Кілька дуже цінних археологічних об'єктів руйнується на Херсонщині еоловими процесами. Це, передусім, Ягорлицьке античне поселення та поселення білозерської культури доби пізньої бронзи Великі Копані I ст. Крім того, на Херсонщині є значна кількість археологічних пам'яток, які тією чи іншою мірою пошкоджуються процесами утворення та розвитку яруг і балок. Із них показовою є пам'ятка національного значення — Сабтуківське пізньоскіфське городище.

На всіх перелічених археологічних пам'ятках необхідне проведення плано-мірних охоронних розкопок або навіть термінових рятувальних робіт. Наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років з державного бюджету виділялися кошти з цільовим призначенням на охорону пам'яток. Як відомо, і тоді значна частина цих коштів до пам'яток археології «не доходила». Утім тільки на Херсонщині вдалося щорічно проводити рятувальні розкопки 2—3 археологічних об'єктів, що руйнувалися природними факторами¹. Рекордним у цьому плані був 1990 р., коли рятувальними дослідженнями було охоплено 8 пам'яток: пізньопалеолітичні стоянки Вознесенка IV, Солоне озеро VI, Солоне озеро IX, Дмитрівка; мезолітична стоянка Солоне озеро Ia; поселення доби пізньої бронзи Дрімайлівка; античні поселення Садиба Литвиненка та Станіславське городище².

Треба якнайшвидше повернутися до практики виділення цільовим призначенням коштів на здійснення охоронно-рятувальних археологічних розкопувальних досліджень, створити спеціальну охоронно-рятувальну археологічну службу (бажано в системі НАН України) з обов'язковою умовою утворення регіональних підрозділів. За інших обставин у найближчі два-три десятиліття Україна втратить близько половини своєї археологічної скарбниці, а з нею — і значну частину історичної пам'яті.

¹ Оленковський М.П. Про шляхи врятування пам'яток археології, які руйнуються природними факторами // Матеріали IV Миколаїв. обл. краєзн. конф. «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». — Миколаїв. 2002. — С. 45—47.

² Оленковський М.П. Літопис експедиції // Археол. збірка. — 2002. — № 2. — С. 7—24; Самар В.А. Дремайловское поселение эпохи поздней бронзы на юге Украины // Археол. вестн. — 1998. — № 5. — С. 132—145; Билкова В.П. Основні результати досліджень поселення «Садиба Литвиненка» (Станіслав 2) // Археол. збірка. — 2002. — № 2. — С. 120—132; Виноградов Ю.А. Городище Станіслав // Там само. — С. 88—106.

Одержано 16.10.2003